

PRONOMINIEN SEMANTIIKASTA JA SUOMALAISESTA KESKUSTELUSTA

—
EEVA-LEENA SEPPÄNEN

VäITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
HELSINGIN YLIOPISTOSSA
16. JOULUKUUTA 1998

Kun ystävälliset naapurit ja sukulaiset ovat kyselleet, mitä oikeastaan tutkin, minulla on ollut kaksi tapaa vastata. Jos haluan päästä kysymyksestä vähällä, sanon tutkivani pronominiin semantiikkaa. Tämä vastaus yleensä saa kysyjän sanomaan »jaaha» ja siirtymään muihin aiheisiin. Jos taas olen sillä tuulella, että jaksan selittää enemmän, sanon tutkivani suomalaista keskustelua ja sitä, kuinka keskustelijat viittaavat toisiinsa. Näin asetettuna vastaus saattaa hyvässä tapauksessa kirvoittaa lisäkysymyksiä: miksi tutkin juuri tätä, onko muitakin jotka tutkivat samaa aihepiiriä, mitä osaisin kertoa suomen kielestä verrattuna muihin kieliin tässä suhteessa. Reaktio osoittaa, että suomen kieli kiinnostaa puhujiaan erityisesti kulttuurisesta näkökulmasta: mitä kielen-tutkija osaa sanoa meistä suomalaisina, meidän tavastamme elää ja toimia ja ottaa toisiamme huomioon. Mutta huonommin-

kin voi käydä. Usein kysyjät toteavat: »ai keskustelua — no siinä me suomalaiset emme taida olla kovin hyviä». Pahimmasa tapauksessa kysyjä vaikenee kokonaan, ilmeisesti peläten, että saattaisin arvostella hänen keskustelutyylinsä. Tämä vastaus siis sisältää myös vaaran, että keskustelu katkeaa kokonaan, koska keskusteluntutkija koetaan vaikeaksi puhekumppaniksi kulttuurissa, jonka jäsenet ovat sisäistäneet myytin omasta puhumattomuudestaan.

Seuraavaksi haluan kertoa jotain siitä, kuinka tutkimuksessani yhdistyvät kaksi mainitsemaani yleisen tason kysymystä, pronominiin semantiikka ja suomalaiset keskustelukäytännöt, ja pohtia samalla sitä, osaavatko suomalaiset keskustella ja onko keskusteluntutkijaa tarpeen pelätä vai ei.

Väitöskirjani edustaa suomalaista keskusteluntutkimusta. Se liittyy moniin muihin tutkimuksiin, joissa on käsitelty suomalaisten keskustelukäytäntöjä: kysymistä ja vastaamista, puheenvuoron vaihtumista puhujalta toiselle, kannanottojen esittämistä, diskurssipartikkeleita, kertomuksia,

nauria ja huumoria, erimielisyyksistä selviämistä ja monia muita mielenkiintoisia seikkoja. Oma tutkimukseni asettuu tässä joukossa melko puhtaasti kielentutkimukselliseen päähän: käsittelen tiettyjen pronomien merkitystä keskusteluaineiston valossa.

Tutkimuksessani tarkastelen sitä, kuinka suomalaisessa keskustelupuheessa viitataan läsnä oleviin henkilöihin, puhe-tilanteen osallistujiin. Olen tätä kysymystä käsitellessäni rajannut pois yleisimmät vaihtoehdot, pronominit *minä* ja *sinä* ja muut ensimmäisen ja toisen persoonan muodot. Tutkimuksen kohteena, suurenuslasin alla, ovat tilanteet, joissa puhuja viittaa keskustelukumppaniinsa jollain kielin kolmannen persoonan kategoriaan kuuluvalla muodolla: pronominilla *hän*, *se*, *tämä* tai *tuo*. Tilanteet, joita olen tarkastellut, voivat näyttää esimerkiksi seuraavalaisilta:

Esimerkissä 1 Noora sanoo rivillä 4: »jätää on jättänyt salkkusa jossa oli sen lähes valmis tutkielma käsinkirjotettuna». Hän viittaa pronomineilla *tää* ja *se* ystäväänsä Veijoon, joka on keskustelutilanteessa mukana ja on juuri itse käyttänyt vuoron. Noora aloittaa kertomusta Veijon seikkailuista. Tämä on erittäin tyypillinen demonstratiivi-*viitta*uksen paikka.

Esimerkissä 2 taas Maija kertoo aviomiehensä Matin kuorsausongelmasta. Matti kommentoi hänen kerrontaansa ironiseen sävyyn rivillä 4 sanomalla: »sehän tietää kaiken pimeessä minusta». Hän siis viittaa Maijaan pronominilla *se*. Maijan seuraavassa vuorossa riveillä 6, 7 ja 8 onkin sitten Mattiin viittaavia pronomineja runsaasti: *toi*, *hän* ja myös yksikön toisen persoonan pronomini muodossa *sä*. Maija sanoo: »Niin tietää. Toi ihmettelee välillä että — mä nukun selkä häneen päin — mistä sä voit tietää kun sä et edes kato tänne päin.» Täs-

1. (syntymäpäiväkutsut: salkku)

- 01 Veijo: noin sitä tulee kassi unohetaa kapakkaa.
 02 (0.4)
 03 Veijo: kerrankos sitä.
 → Noora: ja **tää** on jättänyt salkkusa jossa oli **sen** lähes
 05 valmis tutkielma [käsinkirjotet[tuna],
 06 Sanna: [↓e:i: oo [(- -)
 07 Leena: [e:i:?
 08 Henna: ↑sanokaa vaan.

2. (jouluakahvit: kuorsausta)

- 01 Maija: ja sit- sit jo e- mä tiedän ennenku se alkaa.
 02 Tyyne: mm,
 03 Maija: oikeen semmone kova krengaus alkaa. sit hengitys,
 → Matti: =sehän tietää kaikem pimeessä minusta.
 05 (.
 → Maija: >niin tietää< **toi** ihmettelee välillä että m-
 → mä nukun selkä **häneem** päin (0.3) ↑mistä **sä**
 08 voit ↑tietää ehe hehe [kun **sä** et edes kato
 09 Sirpa: [njin?
 10 Maija: tänne päin,
 11 Sirpa: niin?
 12 Maija: mut kato se hengitys ja et se alkaa sillä taval

▷

sä on kyse pariskunnan keskinäisestä kiussittelusta, joka myös on tavallinen konteksti, jossa kolmatta persoonaa käytetään.

Olen tutkimuksessani analysoinut tämänkaltaisia keskustelutilanteita yksityiskohtaisesti, kiinnittäen huomiota kulloinkin valitun viittauskeinon funktioon puhetilanteen jäsentämisessä. Työvälineenäni on ollut etnometodologinen keskusteluanalyysi, jossa tutkimuksen peruslähtökohdaksi asetetaan tarkka aineistoanalyysi. Tiukasti rajatun pronominiyryhmän tarkastelun kautta avaan näkökulmia sekä kielentutkimuksen keskeisiin ongelma-alueisiin että suomalaisen keskustelukäyttäytymiseen. Se kielentutkimuksen alue, johon väitöskirjani lähinnä liittyy, on semantiikan eli kielen merkitysten tutkimus, tarkemmin ottaen kielen deiktisten kategorioiden kuvaus. Deiksis on käsite, joka liittyy kielen ja maailman suhteeseen: deiktiset elementit ovat niitä kielen aineksia, joilla kielellinen ilmaus suhteutetaan puhetilanteeseen: aikaan, osallistujiin ja ympäristöön. Persoonapronominit ja demonstratiivit mainitaan tavallisesti kielen tyypillisimmiksi deiktisiksi aineksiksi: esimerkiksi lauseen *minä olen täällä* merkitystä ei voi kuvata ottamatta huomioon sen yhteyttä siihen, kuka puhuu ja kuinka puhuja rajaa tilan, johon hän viittaa.

Työni on mallikelpoinen keskusteluanalyysin edustaja siinä mielessä, että olen lähtenyt liikkeelle aidosta ihmettelystä, joka on syntynyt siitä, että aineistossa havaitsemani asiat eivät sovi olemassa oleviin malleihin kielen kuvaamisesta. Kielen kolmannen persoonan kategoriaa ei nimittäin ole suinkaan aina pidetty deiksiksen piiriin kuuluvana. Ensimmäisen ja toisen persoonan ainesten, siis pronominiin *minä* ja *sinä* ja niitä vastaavien verbimuotojen, on katsottu ilman muuta viittaavan puhetilanteen osallistujiin, niihin, joita kielentutkimuksessa on nimitetty puhujaksi ja puhutelluk-

si. Sen sijaan kolmatta persoonaa on yleensä pidetty poissaolijan kategoriana: kolmas persoona viittaa puheenalaiseen, joka useimmiten ei ole läsnäolija. Tutkimani tilanteet ovat eräänlaisia poikkeuksia siitä kielen kuvauksen kaanonista, jossa puhetilanne pelkistetään puhujaan ja yhteen puhuteltuun kuulijaan. Läsnäolevaa henkilöä ei puhutella, vaan hänet tuodaan keskustelijoiden huomion piiriin jollain muulla keinolla, ja kolmas persoona viittaa puhetilanteen osallistujaan. Jos tällaiseen viittamiseen on kielentutkimuksessa kiinnitetty huomiota, viittausta on yleensä tulkittu siltä pohjalta, että läsnäolijasta puhuttaisiin ikään kuin poissaolevana. Näin ei kuitenkaan tarvitse olla, eikä olekaan esimerkiksi niissä tapauksissa, jotka äsken näytin.

Tutkimukseni päätteemana onkin ollut selvittää sitä, millaisen aseman puhetilanteen osallistujana saa läsnäolija, johon viitataan pronomiinilla *tämä* tai *tuo, hän* tai *se* — tai pikemminkin selvittää, millaista asemaa hänelle tarjotaan: tilanteen lopullinen tulkinta riippuu kaikkien osallistujien toiminnasta. Tulos on, ettei kolmas persoona suinkaan ole pelkästään poissaolijan kategorია, vaan viittaavan pronominin valinnalla voidaan rakentaa viittauksen kohteen roolia keskustelussa läsnäolevammaksi tai poissaolevammaksi.

Viittaamalla puhekuppaniinsa pronomiinilla *tämä* puhuja osoittaa käsittelevänsä referenttiä edellisenä puhujana ja siten meneillään olevan puhetilanteen aktiivisena osallistujana eikä suinkaan ulkopuolisena. Valitsemalla pronominin *tämä* puhuja myös jäsentää meneillään olevaa keskustelua niin, että hän osoittaa tuovansa jonkin muutoksen meneillään olevaan keskustelutoimintaan: hän voi aloittaa uuden puhejakson tai suunnata puheensa uudelle kuulijalle. Yksi hyvin tyypillinen *tämä*-viittauksen paikka on kertomuksen aloitus; silloin pronomini *tämä* orientoi vastaanottajia siihen,

että siirrytään uuteen puhetoimintaan, kertomiseen. Pronomini *tämä* suuntaa puheen vastaanottajien huomion ennen muuta meilläään olevaan puhetilanteeseen. Se näkyy myös osallistujien katseista: aineistossani pronominiin *tämä* liittyy aina se, että puhuja katsoo referenttiin, mutta muut osallistujat eivät välttämättä seuraa hänen katsettaan. Koska muut osallistujat eivät etsi viittauksen kohdetta katseellaan, puhujan katse ei voi olla tärkeä kohteen tunnistamisen kannalta. Sen sijaan katsekäyttäytymisen ilmaisee, että puhuja osoittaa vuoronsa nimenomaan sille osallistujalle, johon viittaa pronomiinilla *tämä*. Viittauksen kohde asetetaan vuoron vastaanottajana keskeiseen asemaan, ja näin läsnäolijaan viittava pronomini *tämä* tulee merkitykseltään lähelle puheaktipronominia *sinä*.

Toinen voimakkaasti viittauksen kohteen läsnäoloa ja osallistujuuutta rakentava pronomini on *hän*. Yksi selvästi esiin nouseva *hän*-pronominin käyttöyhteys on nimittäin keskustelukumppanin näkökulmaan asettuminen: *hän* esiintyy keskustelukumppanin puheen referoinnissa tai silloin, kun tulkitaan toisen läsnäolijan toiveita tai ajatuksia. Valitsemalla pronominin *hän* viitatessaan toiseen osallistujaan puhuja voi ilmaista, ettei se mitä hän sanoo oikeastaan ole hänen puhettaan vaan hän ikään kuin puhuu toisen läsnäolijan puolesta.

Pronomini *tu* puolestaan viittaa tavallisimmin jonkin aikaa hiljaa olleeseen osallistujaan ja tuo siinä mielessä keskusteluun uuden, odottamattoman referentin. Se osoittaa myös keskustelijoiden orientoitumista muuhun toimintaan enemmän kuin puheeseen. Toisaalta sitä voidaan käyttää keino-
na luoda tiimi, jonka ulkopuolelle referentti asetetaan. Viittaaminen pronomiinilla *tu* saa puhetilanteen muut osallistujat katsomaan referenttiin: puhuja siis osoittaa viittauksellaan referenttiä muille. Siten *tu*-

pronomiinilla yksi osallistujista asetetaan muiden katseiden kohteeksi, toisten osallistujien tarkasteltavaksi. *Tuo* on samoin kuin *tämäkin* puhetilanteeseen orientoiva pronomini, mutta ei puhutteleva vaan osoittava.

Pronomini *se* viittaa aineistossani aina läsnäolijaan, joka on keskustelussa jo ennen mainittu. Viittaukset esiintyvät vuoroissa, jotka kytkeytyvät keskustelussa taaksepäin. Kuulijaa ohjataan tunnistamaan viittauksen kohde aiemman keskustelun perusteella ja jäsentämään samalla vuoro osaksi puhejaksoa, joka on vielä kesken. Viitatessaan toiseen keskustelijaan pronomiinilla *se* puhuja korostaa näin referentin roolia diskurssi-
maailman osana, esimerkiksi kertomuksen henkilönä, puhetilanteen osallisuuden kustannuksella. Referenttiä kohdellaan ensisijaisesti aiempana puheenaiheena, ei niinkään keskustelun osallistujana. Tämä heijastuu siinä, kuinka referenttiä puhetilanteessa käsitellään: viittauksen kohdetta ei useinkaan katsota, vaan osallistujien katset ovat suuntautuneina puhujaan. Näin nimenomaan pronomini *se* asettaa referentin ikään kuin keskustelutilanteen ulkopuolelle, pois saolijaksi.

Tulokseni osoittavat, että läsnäolijaan viittaavan pronominin valintaa ohjaa ennen muuta viittauksen nivoutuminen edeltävään keskusteluun ja kunkin läsnäolijan asema puhetilanteen osallistumiskehikossa. Valitessaan pronominin puhuja ottaa kantaa siihen, millaiseksi hän hahmottaa aiemman kontekstin ja millaisena hän tarjoaa sitä omassa vuorossaan muille osallistujille. Pronominin valinnalla otetaan kantaa referenttinä olevan henkilön osallistumisrooliin keskustelussa ja säädellään sitä, kuka voi ottaa vuoron seuraavaksi.

Haluankin työssäni tuoda ilmi sen, että demonstratiiveilla ei pelkästään ilmaista, missä jokin sijaitsee suhteessa puhujaan tai kuulijaan, vaan myös asetetaan asioita paikoilleen ja järjestetään osallistujien suhdetta

niihin ja toisiinsa. Demonstratiivipronominin, samoin kuin kaikki muut henkilöön viittaamisen keinot, ovat luovaa kiellistä potentiaalia. Niillä ei pelkästään heijasteta olemassa olevaa tilannetta vaan vaikutetaan siihen.

Toinen selvästi esiin nouseva asia on se, ettei kolmas persoona ole läsnäolijaan viittaessa yhtenäinen kategoria eikä viittauksia läsnäolijaan kannata kuvata niin, että asettaisi kolmannen persoonan oppositioon ns. puheaktipersonojen kanssa. Kolmatta persoonaa ei tarvitse nähdä jyrkästi puheaktipersonoista erillisenä kategoriana, vaan pikemminkin on kyse jatkumosta, jossa kuljetaan osallistajuutta indeksoivista puheaktipronomineista kohti yhä selvemmin referentin poissaoloa indeksoivia viittauksia. Tämä osoittaa, etteivät kielen kategoriat ole staattisia, vaan ne voivat muuttua ja jäsentyä uudelleen, kun tarkastelukulmaa vaihdetaan.

Sosiologiasta lähtenyt keskustelunanalyysi on kielentutkimuksen metodina nuori. Sillä on kuitenkin tehty jo kaksi fennististä väitöskirjaa, Marja-Leena Sorjosen tutkimus partikkeleista *joo* ja *niin* sekä Helena Kangasharjun tutkimus, joka käsittelee keskustelijoiden tiimiytymistä erimielisyyksien yhteydessä. Kun Helena Kangasharjun väitöskirjaa tarkastettiin tässä samassa salissa viime kesäkuussa, väittelijä asetti lektiossaan itselleen ja muille suomen kielestä väitteleville keskustelunanalytikoille kysymyksen: olenko tutkijana fennisti tai edes lingvisti?

Tähän kysymykseen voin omasta puolestani vastata myöntävästi. Työni yhtenä ulottuvuutena on nimenomaan testata keskustelunanalyttisen metodin sopivuutta selkeästi kielentutkimuksen piiriin kuuluvien kysymysten käsittelemiseen. Olen pyrkinyt osoittamaan, että vuorovaikutuksen näkökulman huomioon ottaminen näyttää meille uusia asioita kielen merkitykses-

tä. Keskustelunanalyysin vahvuudeksi kielentutkimuksen metodina saattaa paljastua juuri se, että se on lähtöisin kielitieteen ulkopuolelta: itsestäänselvyyksiksi muuttuneet kategorioinnit eivät pääse ohjaamaan havaintoja. Keskustelunanalyysin välineistö on kuitenkin kehitetty ensisijaisesti vuorovaikutuksen ja keskustelutoiminnan analysointiin, ei kielen tarkastelemiseen kielijärjestelmän tasolla. Siksi tutkimukseni on myös nähtävä osaltaan yhtenä yrityksenä soveltaa keskustelunanalyttista työtapaa ja käsitteistöä lingvistiseen analyysiin ja samalla kehittää välineistöä lingvistille sopivammaksi.

Toisaalta vuorovaikutuksen tutkimukseen tarvitaan myös sellaista tietoa kielestä, joka ottaa vuorovaikutuksen näkökulman huomioon. Partikkelien tai pronominien tai vaikka verbin aikamuotojen keskustelumerkitysten tunteminen auttaa puolestaan niitä, jotka pyrkivät keskustelujen analysoimisen kautta käsiksi vuorovaikutukseen laajemmassa mielessä ja tutkivat esimerkiksi luokkahuoneissa tapahtuvaa vuorovaikutusta, vieraan kielen oppimista, lääkärin ja potilaan kohtaamista, työpaikan yhteistyöneuvotteluja tai tiedotusvälineiden kieltä ja julkista viestintää. Eri näkökulmien yhdistämisessä on ongelmia, mutta ne ovat ratkaistavissa. Vuorovaikutus eri lähtökohdista edustavien keskustelunanalyttikkojen välillä on koko ajan lisääntymässä. Kysymys on polusta, jota on jatkuvasti kuljettava kahteen suuntaan: kielen kysymyksistä vuorovaikutusilmiöihin, vuorovaikutuksesta kielen analysoimiseen. Tieto toisesta lisää mahdollisuuksia tutkia toista, ja kiinnostavien tutkimuskohteiden ja sovellusten määrä kasvaa koko ajan tiedon karttuessa.

Mitä tutkimukseni sitten antaa vuorovaikutuksen tutkijoille ja niille, jotka ovat kiinnostuneita keskustelusta kulttuurisena ilmiönä? Tämän kysymyksen myötä voimme palata alussa asettamaani kysymykseen

suomalaisten keskustelutaidosta.

Jokaisella kielellä on omat ilmaisuvärsänsä. Suomi poikkeaa rakenteellisesti ympäröivistä indoeurooppalaisista kielistä monin tavoin. Yksi esimerkki kielimme erilaisuudesta meille tutuimpiin indoeurooppalaisiin kieliin verrattuna ovat juuri tutkimani pronominit. Esimerkiksi englannissa tai ruotsissa ei demonstratiivipronominia voi käyttää tällä tavoin paljaaltaan ihmiseen viittaamassa. Suomalaiselle mahdollisuus viitata läsnäolijaan demonstratiivipronominilla tarjoaa voimavaran, jolla voi ilmaista monenlaisia merkityksiä ja tehdä monia vuorovaikutuksellisia tekoja. Nostan tässä yhteydessä esiin vain pronominin *tämä*. Sillä voi viitata läsnäolijaan tilanteessa, jossa puhuja ei pyri ohjaamaan seuraavaa puheenvuoroa tietylle puhekumppanilleen, vaan jättää avoimeksi useita mahdollisuuksia käyttäen seuraava vuoro.

Suomalaisessa kulttuurissa suhtaudutaan suoraan puhuttelemiseen ja keskustelukumppanin nimen mainitsemiseen suhteellisen varovasti. Tämä ei kuitenkaan merkitse sitä, että suomalaiset eivät viittaisi toisiinsa tai ottaisi puhekumppaneitaan huomioon. Mahdollisuus käyttää demonstratiivipronomineja henkilöön viittaavina elementteinä tarjoaa keinoja liikkua toisaalta vastaamaan haastavan suoran puhuttelun ja toisaalta osallistumismahdollisuuden tyrmäävän referentin läsnäolon täydellisen

sivuuttamisen välillä, hienovaraisesti ja nimiä mainitsematta.

Kun kielet ovat rakenteellisesti erilaisia, niin miksi pitäisi olettaa, että keskustelukäytänteet, jotka luonnollisesti ovat yhteydessä kunkin kielen tarjoamiin rakenteellisiin mahdollisuuksiin, olisivat eri kielissä samanlaiset? Miksi hyväksymme kansalliseksi traumaksemme sen näkemyksen, että emme muka osaa keskustella? Oman kielimme vivahteikkaita ilmaisuvärsänsä ja niiden varaan rakentuvia keskustelukäytänteitä osaamme kyllä hyödyntää.

Suomalaisessa fennistisessä keskusteluanalyyseissa ei pyritä kirjoittamaan normatiivista keskusteluopasta, jossa annettaisiin ohjeita hyvän keskustelun rakentamiseksi. Ei siis ole syytä pelätä, että keskusteluanalyytikoksi tunnustautuva naapuri tai sukulainen alkaisi arvostella puhekumppaniaan. Sen sijaan tavoitteena on kuvata suomalaista keskustelua sen omilla ehdoilla ja tuoda kielen ja vuorovaikutuksen tutkijoiden tietoisuuteen niitä rakenteita, joita tämän kulttuurin jäsenet tietämättään toteuttavat. Sitä kautta keskusteluanalyyttinen kielentutkimus toivottavasti voi lisätä kulttuurimme jäsenten itseyttä ja purkaa myyttiä suomalaisten puhumattomuudesta. ■

EEVA-LEENA SEPPÄNEN *Läsnäolon pronominit. Tämä, tuo, se ja hän viittaamassa keskustelun osallistujaan*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1998.

Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Sörnäisten rantatie 25, 00500 Helsinki
Sähköposti: *seppane@domlang.fi*